

ЗАСТОСУВАННЯ ЕПІСТЕМІЧНОЇ ЛОГІКИ ДО АНАЛІЗУ ФІЛОСОФСЬКИХ ПРОБЛЕМ

Н.П. Козаченко

Застосування логіки — необхідна умова аналізу філософської проблематики. У найширшому смислі передбачається виведення логічних наслідків з філософських посилок, формулювання коректних означень, прояснення термінології і т.п. У більш вузькому смислі йдеться про застосування формальних засобів логіки для ілюстрації або прояснення певних філософських тез та їх взаємозв'язку. Для такої мети дослідники найчастіше застосовують елементи класичної логіки. Але, окрім класичних розділів, сучасна логіка включає в себе низку спеціалізованих формалізованих систем, призначених для аналізу різноманітних контекстів: темпоральних, деонтичних, епістемічних тощо. Відтак видається доцільним розглянути можливості застосування спеціалізованих розділів логіки для аналізу філософських питань у відповідних сферах.

Незважаючи на те, що згадані логічні системи є формалізованими, для аналізу філософських проблем цінність має не тільки і, навіть, не стільки застосування відповідних формалізмів, скільки сам апарат аналізу, представлений у цих логіках. Йдеться про певний акцент розгляду відповідних понять і термінів, рівень аналізу висловлювань повсякденної мови, про виокремлення потрібних модальностей, використання певних критеріїв раціональності та про інші елементи, які, окрім формальної складової, виступають невід'ємною частиною логічного аналізу у будь-якій сфері.

У даній роботі ми пропонуємо звернутися до епістемічної логіки¹ і

¹З огляду на спрямованість статті, формальні аспекти епістемічної логіки май-

спробуємо прояснити деякі ключові моменти її застосування до аналізу відповідних філософських контекстів.

1. Знання і переконання як предмет дослідження логіки

Епістемічна логіка виникає як механізм для формального аналізу контекстів знання та переконання. Предметом її аналізу виступають висловлювання, що містять епістемічні модальності, тобто такі, що виражають знання або переконання: «знає, що...», «відомо, що...», «переконаний, що...», «впевнений, що...», «сумнівно, що...», «невідомо чи...», «ніхто не знає, що...». Іноді окремим підрозділом епістемічної логіки виступає доксистична логіка, в якій розглядаються модальності переконання: «переконаний, що...», «впевнений, що...», «вважає, що...», «сумнівається, що...» тощо.

Знання і переконання тісно пов'язані між собою не тільки в епістемічному дослідженні, але й у повсякденному житті. Як філософська категорія знання не має універсального і остаточного означення. Знанням ми називаємо форму існування і результат пізнавальної діяльності; інформацію, що дозволяє успішно вирішувати поставлені задачі; розуміння предмету та вміння оперувати ним тощо. Найбільш поширеним означенням знання виступає платонівське «знання як істинне обгрунтоване переконання», але й для нього можна знайти низку контрприкладів.

Знання може бути охарактеризоване через упевненість, тобто як переконання найвищого рівня впевненості, що не допускає сумнівів. Розглядаючи повсякденне вживання відповідних слів, можна зазначити, що «знає» означає трохи більше, ніж «обізнаний» або «справедливо вважає». Скоріше, ми визнаємо за ким-небудь право сказати «я знаю», якщо ця людина має переконливі підстави, щоб стверджувати це. Але повсякденне вживання терміну «знання» не передбачає його незмінності, на що звертав увагу ще Платон: знання спрямоване на ідеальне буття, а повсякденному існуванню відповідає переконання. Загалом, не існує такого знання, яке б не було переконанням, і цілком очевидно бути переконаним у своїх знаннях: «я знаю, що p , отже я переконаний, що p ». Але також можливе переконання, яке не є знанням: «я вважаю, що p , але достеменно цього не знаю». Таким чином,

же повністю будуть опущені, крім найпримітивніших. Представлений матеріал загалом не передбачає детальної формалізації, а за її наявності читачу неважко буде здогадатися про її зміст за контекстом. Допитливий читач може самостійно звернутися до відповідної літератури.

переконання виступає поняттям, більш широким від знання, а знання ж, у свою чергу, є граничним випадком переконання (істинним та обґрунтованим).

З іншого боку, можна говорити, що знання представляє об'єктивну інформацію (або, принаймні, інтерсуб'єктивну), в той час як переконання — суб'єктивну впевненість. Дійсно, якщо дехто знає певний факт, то донесення цього знання до широкого загалу призведе до появи відповідного знання у всіх, хто отримав до нього доступ. Переконання — особистісна впевненість, яка не тягне за собою істинності висловлювання, в якому впевнений суб'єкт, тому поширення свого переконання на широкий загал можливо дасть змогу знайти низку однодумців, але аж ніяк не зробити думку знанням для всіх. Ілюстрацією до такого розуміння знання і переконання можуть слугувати такі вирази: «*Відомо, що Україна знаходиться у центрі Європи*» та «*Існує думка, що вітчизняна філософська думка потребує зміни парадигми*». Якщо перший вираз не викликає ніяких сумнівів і може бути представлений як знання, що передається від «учителя учням» як у звичайній школі, то другий вираз може викликати дискусію, а його просування розцінюватиметься як спроба нав'язати свою думку іншим.

Також знання і переконання можуть розглядатися як етапи пізнавального процесу. Категорія, що протиставляється знанню, — незнання може бути розглянута як точка відліку пізнання. Формування знання може проходити різні етапи: сумнів, припущення, віра, переконаність тощо. У цьому процесі переконання виконує роль гіпотези, що здається істинною і потребує підтвердження. Підтверджена гіпотеза, що не суперечить іншим висловлюванням теорії, дає змогу робити істинні висновки та успішно застосовувати їх на практиці, найчастіше вважається знанням.

2. Епістемічні об'єкти та їх властивості

Основна відмінність епістемічної логіки від класичних модальних систем полягає у тому, що її особливості визначаються не лише специфічними модальностями, але й особливими характеристиками епістемічних об'єктів, про які йдеться при розгляді знання та переконання. До таких об'єктів відносяться логічні об'єкти, утворені за допомогою знань і переконань: окремі знання чи переконання, множини і бази знань та переконань.

Перш за все, особливості епістемічних об'єктів і епістемічної логіки в цілому зумовлює суб'єкт-носій знання, що здійснює пізнавальну

діяльність, констатує наявне знання чи здобуває нове і, таким чином, формує і підтримує власну множину знань і переконань. Було б дивно намагатися формалізувати знання чи переконання нерационального суб'єкта, адже у такому випадку навряд чи можна було б отримати несуперечливу систему. Але насправді функціонування знань і переконань у повсякденному житті досить суперечливий процес. Так, можна почути фрази на кшталт: «Я знаю, що він погана людина, але не можу в це повірити», «Я знаю, що комп'ютер — це просто електроприлад, але я не вірю в те, що мій ноутбук звичайна заліззяка» тощо. Ці висловлювання виражають особистісні людські переконання, що виникають внаслідок емоційного ставлення до дійсності. Зрештою, кожна людина має на це право. Більш того, кожна людина має ще й право на помилку і досить часто його реалізує. Тому говорити про формалізацію знань та переконань пересічного суб'єкта справа досить важка і невиправдана. Натомість епістемічна логіка використовує поняття *раціонального суб'єкта*, який відрізняється від реальної людини тим, що його поведінка здатна задовольняти певним критеріям раціональності.

Критеріями раціональності називають умови, за яких будь-який епістемічний об'єкт (окреме переконання, множина знань та переконань, база знань, епістемічний стан тощо) можуть існувати як цілісне утворення та успішно функціонувати. До таких умов відносяться перш за все несуперечливість епістемічного об'єкту, узгодженість його компонентів. Ознакою раціональності є також визнання суб'єктом логічних наслідків своїх знань та переконань (замкненість його множини переконань щодо логічного слідування). Використовуючи такі найпростіші критерії раціональності можемо дати означення раціонального суб'єкта як носія несуперечливої множини знань і переконань, здатного робити дедуктивні висновки з цієї множини.

Вимога визнавати одночасно всі можливі наслідки своїх переконань, очевидно занадто сильна і не може бути реалізована ні для раціонального суб'єкта, ні для реального. Очевидно, що послідовне виконання формального замикання будь-якої множини висловлювань щодо логічного слідування приведе до утворення нескінченної множини (принаймні за рахунок уведення всіх можливих диз'юнкцій). Для реального ж суб'єкта виведення і усвідомлення всіх можливих висновків — справа непродуктивна і, загалом, не потрібна. При аналізі конкретних контекстів засобами епістемічної логіки доцільно користуватися окремими підмножинами множини переконань суб'єкта, до яких відбирають переконання, актуальні на момент здійснення пізнавальної

дії. За необхідності з наявних переконань виводяться їх логічні наслідки. Таким чином, раціональний суб'єкт здатний підтримувати власний епістемічний стан, доступний для аналізу засобами епістемічної логіки.

У ході епістемічного аналізу не завжди вдається сформулювати множину переконань, яка б володіла вказаними раціональними властивостями. За умови недостатності інформації чи при неможливості зробити однозначний вибір між деякими переконаннями може виникнути загроза отримати внутрішньо суперечливий епістемічний об'єкт. Така ситуація виникає внаслідок явного або, найчастіше, неявного співіснування суперечливих переконань у деякого суб'єкта. Очевидно, що спроба замкнути таку множину переконань за допомогою логічного слідування приведе до її тривіалізації, тобто результатом буде множина всіх висловлювань мови, оскільки з суперечності слідує все, що завгодно. Для формалізації сукупностей переконань, що можливо містять суперечності, не формулюється вимога обов'язкової дедуктивної замкненості.

Незважаючи на те, що раціональний суб'єкт є значною ідеалізацією, навіть у повсякденності важко спілкуватися з людиною, яка не приймає наслідків своїх знань та переконань, сверджує щось і одразу відмовляється від цього, проголошує хибні тези тощо. Для того, щоб задовольняти критеріям раціональності, епістемічний суб'єкт має виконувати певні епістемічні зобов'язання. Тому введення раціонального суб'єкта необхідне, оскільки дозволяє більш об'єктивно розглянути суттєві характеристики знання і переконання без урахування індивідуальних особливостей кожної людини. Епістемічними зобов'язаннями будемо називати правила, яких повинен дотримуватися суб'єкт задля підтримання свого раціонального статусу.

Епістемічні зобов'язання можна розділити на три групи: (1) *формально-логічні*, пов'язані з логічними характеристиками епістемічних об'єктів; (2) *суб'єктивні*, пов'язані з характеристиками носіїв знання чи переконання; (3) *системні*, пов'язані з підтриманням цілісності множини переконань.

Так, до першої групи формальних епістемічних зобов'язань можна віднести вимогу дедуктивності міркувань, побудованих за допомогою епістемічних виразів, підтримання основних логічних тотожностей та прийняття всіх логічних наслідків сукупності власних знань і переконань.

До другої групи віднесемо зобов'язання суб'єкта, що мають підтримуватися ним особисто: зобов'язання стверджувати те, що він знає

(або у що вірить), не стверджувати хибу, не стверджувати те, у що сам не вірить і те, чого не знає; очевидно, до цієї групи епістемічних зобов'язань можна віднести й чесність суб'єкта та його послідовність у своїх переконаннях.

Третя група системних епістемічних зобов'язань включає вимогу підтримувати несуперечливість власної множини переконань, за необхідності критичного її перегляду та оновлення. Іноді до епістемічних зобов'язань відносять вимогу впорядкування множини переконань за рівнем переконаності, їхньої достовірності або цінності.

3. Аналіз філософських проблем засобами епістемічної логіки

Апарат епістемічної логіки дозволяє прояснити або й вирішити деякі філософські проблеми, пов'язані з властивостями знання та переконання².

Схема епістемічного аналізу філософського контексту передбачає такі кроки:

- (1) змістовний аналіз вказаної проблеми у контексті властивостей знання і переконання як епістемічних об'єктів, встановлення якомога чіткішого обмеження щодо розуміння значень термінів «знання» та «переконання» у вказаному контексті, встановлення взаємозв'язку між ними;
- (2) вибір суб'єкта-носія знання, встановлення рівня його ідеалізації, критеріїв раціональності вибраного рівня та його епістемічних зобов'язань;
- (3) вибір мови аналізу та формулювання вказаної проблеми в якомога чіткішому вигляді;
- (4) переведення основних тез на мову епістемічної логіки та аналіз отриманих формул з метою з'ясування їх формальних властивостей;

²Інтерпретація знання і переконання як модальних операторів здійснюється за допомогою модальностей, уведених Я. Хінткікою: *епістемічна К* та *доксастична* модальність *В*. $K_a p$ означає «дехто *a* знає (know), що *p*»; $B_a p$ означає «дехто *a* вірить (belief) в *p*». У більшості контекстів явна вказівка на суб'єкт знання не несе значного логічного навантаження, але приводить до значного ускладнення формули. Якщо ситуація епістемічного аналізу не вимагає явної вказівки суб'єкта-носія знань, індексацію найчастіше опускають, оперуючи виразами Kp і Bp для позначення відповідно «дехто знає, що *p*» і «дехто переконаний, що *p*».

- (5) виведення формальних наслідків з отриманої формули, встановлення їх несуперечливості або, навпаки, парадоксальності (якщо отримана формула не досить адекватно відображає аналізовану проблему, можливо потрібне залучення більш потужної мови);
- (6) філософська інтерпретація отриманих наслідків;
- (7) формулювання результату, встановлення його значимості для дослідження.

Парадокс незнання. Один з найвідоміших висловів у історії філософії «Я знаю, що я нічого не знаю», що найчастіше приписується Сократу, завжди вражав своєю лаконічністю і, разом з тим, суперечністю. Попередній аналіз приводить до визнання внутрішньої суперечливості цього висловлювання і навіть до його парадоксальності.

Звернемося до змістовного тлумачення вказаного виразу і спробуємо обмежити область застосування операторів знання, які у ньому присутні. Так, вираз «Я знаю, що я нічого не знаю» може бути істинним, коли йдеться про окрему область знання. Тобто він може тлумачитися як «Я знаю, що я нічого не знаю про ...» природу людини, дійсну сутність її та суспільних зв'язків, справжні значення тих слів, які люди щоденно вживають, навіть не замислюючись при цьому, адже саме цим опікувався Сократ. За такого підходу цей вираз здається цілком законним з точки зору епістемічної логіки.

Також цей вираз може трактуватися як істинний, якщо звернутися до розширеного його тлумачення Сократом, який мав на увазі, що людина, яка розуміє глибину свого незнання, обізнаніша, ніж людина, яка цього не розуміє: «Я знаю, що я нічого не знаю, але інші не знають і того». Йдеться про встановлення граничної точки пізнання, адже, згідно такої позиції, дійсне знання людина має лише щодо свого незнання, маючи щодо іншого лише переконання. «Єдине, що я достеменно знаю, це те, що я нічого іншого достеменно не знаю» і, таким чином, сократівський вираз фіксує відправну точку людського пізнання — усвідомлення свого незнання, відповідаючи на питання Вітгенштейна «Як же вчать усвідомлювати свій власний стан знання?»³.

Здавалося б парадокс переможений! Але саме у результаті такого аналізу він розкривається у повному своєму смислі, адже маємо два

³ *Витгенштейн Л.* О достоверности // Вопросы философии. — 1991. — № 2. — С. 67-120. — п. 589.

значимі філософські наслідки: *скептичний* — дійсне знання, доступне людині, можливе лише щодо її власного незнання; *оптимістичний* — усвідомлення свого незнання є відправною точкою нашого знання.

Якщо ж розглянути сократівський вираз як такий, що містить оператори знання у їх строгому смислі, отримуємо формальний парадокс. Сократ стверджує, що він *знає*, а отже не може не знати *нічого*, тому дане висловлювання має бути хибним. Істинним має бути його заперечення «Я не знаю, що я нічого не знаю». Можна стверджувати, що тут саме той випадок, коли ця властивість може бути приписана лише ідеальному суб'єкту, але не реальній людині. Проте, у розгляданому випадку йдеться про всю множину знань, а отже автор цього висловлювання має перебувати у повному невіданні щодо кожного свого незнання, що видається надто сумнівним. Істинність цього виразу спростовується найпростішими прикладами «Я не знаю, що я не знаю як мене звати» або «Мені невідомо, що я не знаю, що це за предмет» тощо. Таким чином, у даному випадку для знання виконується наступна властивість $\neg KA \rightarrow K\neg KA$. З огляду на те, що епістемічна логіка підтримує властивість усвідомленості власного знання, або, точніше, обізнаності щодо власного знання та незнання, — з виразу «Я не знаю, що я нічого не знаю» випливає «Я знаю, що я не знаю, що я нічого не знаю».

Відтак, отримуємо парадокс. Обидва вирази: «Я знаю, що я нічого не знаю» і його заперечення «Я не знаю, що я нічого не знаю» можуть бути як істинними, так і хибними одночасно, в залежності від тлумачення. Проте, якщо потрактувати вираз «Я знаю, що я нічого не знаю» у позитивному ключі, не як позицію крайнього скептика-агностика, а як відправну точку пізнання, точку сумніву, можна побачити, що «Я знаю» використовується тут не у сильній ролі знання, а у більш слабкому значенні — як переконання. Вираз «Я переконаний, що я нічого не знаю» втрачає свою парадоксальність, але попередній аналіз піднімає проблему співвідношення знання і переконання. Теорія пізнання, яка опирається на категорію знання, що завжди має бути істинним, залишається без надійної опори, адже істинність завжди може бути поставлена під сумнів.

Грунтуючись на такому аналізі Я.В. Шрамко приходять до висновку, що теорія пізнання має бути деонтологізована і розвинена на власній основі, що можливо завдяки виведенню на перший план категорії переконання. По-перше, переконання не передбачає посилення на певний фрагмент реальності, а по-друге, воно виступає поняттям, ширшим від знання, адже знання означається через переконання, а не

навпаки. Таким чином, вихідним пунктом пізнання виступає не знання, а переконання, і найбільш фундаментальне з них — переконання у власному незнанні⁴.

Парадокс Декарта. Намагаючись знайти безсумнівні основи людського знання, Р. Декарт висловлює сумнів щодо можливості довіритися тому, що хоча б один раз уводило нас в оману: «Якщо я сплю, то я не знаю, що я сплю». Декарт згадує, як часто ввижалося йому уві сні неначе він працює над рукописом, у той час, як насправді він спокійнісінько спав у своєму ліжці. Можна продовжити декартівське міркування: «але ж наразі я не сплю, мої дії усвідомлені й здійснюються з певними намірами тощо», та згодом ми будемо змушені прийти до подібних висновків, коли згадаємо, що те саме спадало на думку й уві сні. Таким чином, виявляється, що якщо людина спить, то вона не знає, що вона спить.

Мовою епістемічної логіки це можна формалізувати досить просто. Нехай p — «дехто спить», тоді вираз «якщо дехто спить, то він не знає, що він спить» набуває такого вигляду $p \rightarrow \neg Kp$.

Та очевидно, що отриманий вираз не характерний загалом для будь-якого висловлювання, а лише для тих, що описують певні людські стани. Так, навряд чи можна сказати «якщо я намок під дощем, то мені про це невідомо», але типовою є така ситуація «якщо людина перебуває у полоні ілюзій, то їй про це невідомо». Лікарі зазначають, що найчастіше до постановки психіатричного діагнозу людина не усвідомлює наявності проблеми.

Попередній аналіз приводить до висновку, що вказана ситуація — наслідок специфіки людської свідомості. Що ж ми отримаємо, якщо змінимо суб'єкт на «більш раціональний» в епістемічному сенсі. Наприклад, можна розглянути комп'ютер, який теж може бути використаний у якості носія знання, але при цьому буде вільний від деяких нерациональних пунктиків, притаманних людині. Так, переформулюємо висловлювання «Якщо я сплю, то я не знаю, що я сплю» з огляду на специфіку комп'ютерного представлення знання. Отримаємо значно спрощену і очевидну версію: «Якщо комп'ютер у сплячому режимі, то його операційна система не “знає” про це». Загалом, це скоріш за все свідчить, що операційна система неправильно працює, оскільки у сплячому режимі вона продовжує підтримувати діяльність систем комп'ютера, хоча й не сприймає інформацію від пристроїв вводу, але

⁴ Шрамко Я.В. Знания и убеждения: их развитие и критический пересмотр // Философия науки. — 2005. — № 1(24). — С. 5.

так само, як і людина «прокинеться» від певного впливу. Прямолинійно застосована комп'ютерна метафора перетворює парадокс Декарта просто на довільно сформульоване висловлювання, що дозволяється мовою, але загалом дійсності не відповідає, або вживається у занадто переносному смислі, на зразок вислову про фахівця, який собаку з'їв.

З одного боку, підвищення рівня раціональності суб'єкта часто дає змогу подолати певні труднощі у ході аналізу філософської проблеми, але наразі залучення раціонального суб'єкта просто знищило парадокс. Таке явище найчастіше свідчить про те, що використаний метод занадто грубий і не здатний відобразити нюанси проблеми. Дійсно, ситуація з людським станом сну набагато цікавіша, а тому потрібно звернути увагу на те, що вимога усвідомлювати всі свої знання, а тим більше, усвідомлювати всі свої стани, поставлена до раціонального суб'єкта, виявляється неадекватною у даному контексті, оскільки відкидає суттєві характеристики реального суб'єкта і зводить нанівець всю проблему.

Декартівські роздуми наводять на одну з найцікавіших філософських проблем про достовірності висловлювань суб'єкта щодо його власних психічних станів: «Я не знаю, сплю я, чи не сплю», більш того, можна не зосереджуватись лише на снах: «Я не знаю, правий я, чи ні», «Я не знаю, кохаю я, чи ні». Вітгенштейн стверджує, що особлива достовірність цих тверджень не пов'язана з унікальним способом внутрішнього пізнання й, відтак, є лише граматичною, а не епістемічною. Висловлювання «Я відчуваю біль» не може бути хибним (звичайно, за умови чесності його автора), оскільки сама граматична структура такого речення передбачає його істинність. У свою чергу Н. Теннант виокремлює подібні висловлювання в окрему категорію «картезіанських висловлювань», до яких не можна несуперечливо застосовувати модальний оператор знання⁵.

Здавалося б знову — парадокс переможено, — існують такі ситуації, щодо яких людина не може мати знання, вони зумовлені особливостями психіки та мови і все. Але продовжимо інтерпретацію отриманих наслідків. Відшукавши ситуацію, щодо якої неможливе знання, ми не маємо права стверджувати, що вона єдина і зумовлена тільки вказаними причинами. Загалом, з парадоксу Декарта можна вивести важливу ознаку знання — його незавершеність, у смислі неможливості мати знання про все, що має місце. У позитивному ключі це *актуальна незавершеність*, тобто, існують такі факти, про які ми не маємо

⁵ Tennant N. The Taming of the True. — Oxford: Clarendon Press, 1997.

знання (можливо, поки що не маємо, але згодом отримаємо). Вказану ситуацію можна формалізувати за допомогою залучення оператора можливості: $p \rightarrow \diamond \neg Kp$.

Та незавершеність знання може бути обіграна і у негативному ключі, адже формулювання парадоксу не обмежує нас у його формальному представленні й не вказує явно місце оператора можливості. Маємо інший варіант: $p \rightarrow \neg \diamond Kp$.

За такої формалізації отримаємо вказівку на принципову незавершеність нашого знання: існує факт p , який не може бути пізнаний.

Парадокс Мура. Мур формулює низку суперечливих з точки зору епістемічної логіки виразів: «Іде дощ, але я у це не вірю», «Ми ніколи з очевидністю не знаємо те, що пам'ятаємо».

Формально парадокс Мура має вигляд: $p \& \neg Bp$.

Але ближчий розгляд показує, що це висловлювання не парадоксальне, оскільки його заперечення $p \supset Bp$ видається цілком нормальним як з повсякденної, так і з епістемічної точки зору: «якщо p , то я в це вірю». Тобто, з точки зору епістемічної логіки, мурівські вирази просто хибні.

Парадокс в іншому! А саме, парадоксальними відповідні вирази роблять змістовні інтерпретації, цілком допустимі з точки зору повсякденної мови, як то: «Це моя рука, але я в це не вірю», в яких йдеться про неможливість представити більш сильне доведення, ніж сама демонстрація. «Я знаю, що в мене є рука», «Ось моя рука» — питання: «Звідки я знаю?», «Чим я можу це підтвердити?» виглядають абсурдно, оскільки у строгому смислі ці вирази не є описами фактів, а виступають умовами осмисленості для мовних виразів. З огляду на заяву Мура, Вітгенштейн формулює обережну гіпотезу, що певні емпіричні висловлювання здатні не викликати ніяких сумнівів⁶.

Подібні ситуації аналізуються також засобами динамічної епістемічної логіки. Дійсно, маємо інформаційну подію (демонстрацію), що полягає у самому акті ствердження висловлювання p («ось моя рука»). Демонстрація може бути представлена в якості оператора публічного проголошення $!$, який одразу змінює епістемічний стан суб'єкта, що сприймає інформацію. Публічне проголошення $!p$ приписує істиннісне значення p , таким чином $![p]Kp$. Тобто, публічне проголошення висловлювання «ось моя рука» зумовлює знання щодо наявності (моєї) руки. Отже, фраза «я знаю» або «мені відомо» чітко б слідувала за

⁶ *Витгенштейн Л.* О достоверности // Вопросы философии. — 1991. — № 2. — С. 67-120. — п. 308.

повідомленням про факт⁷. Але, як відомо з вище розглянутого парадоксу Декарта, не всі висловлювання будуть мати таку властивість.

4. Особливості епістемічного аналізу філософського контексту

У ході застосування апарату епістемічної логіки для аналізу філософських контекстів зазвичай виникає ряд парадоксальних ситуацій, які нерідко відкривають специфічні напрями дослідження у філософії. Епістемологічні парадокси мають низку загальних причин, пов'язаних з формальними особливостями епістемічної логіки. У цілому, «чиста» епістемічна логіка, системи якої були представлені вище, відображає формальне функціонування знання і переконання як ідеальних об'єктів пізнання. Відтак, епістемічний аналіз філософських контекстів здійснюється з огляду на деякі «ідеальні» принципи, довільна змістовна інтерпретація яких досить часто приводить до парадоксу. Тоді виникає питання — що породжує парадокс: неточна інтерпретація філософської проблеми чи занадто висока строгість формалізму? Відповідь на це питання дослідники намагаються відшукати в обох напрямках: уточненням інтерпретації та побудовою додаткових формальних систем епістемічної логіки.

Процес епістемічного аналізу філософських контекстів передбачає врахування низки особливостей. Перша група таких особливостей визначається *характеристиками самої епістемічної логіки*.

(1) Слабка семантична обмеженість епістемічної логіки, що допускає можливість вільної інтерпретації символів, що входять до її виразів. Найпростіший вираз p може бути за необхідності прочитаний «має місце p », «дехто стверджує, що p » тощо. Наразі така властивість епістемічної логіки може бути віднесена скоріш до переваг, аніж до недоліків, адже значно підвищує інтерпретативну потужність мови і, таким чином, дозволяє використовувати її апарат для аналізу різноманітних філософських контекстів.

(2) Нерівноцінність суб'єктів у епістемічних виразах. Так, вирази «дехто переконаний, що p » (не конкретний суб'єкт), «він переконаний, що p » (конкретний суб'єкт), «я переконаний, що p » (суб'єкт розглядається від першої особи), підставлені в якості інтерпретації у ту саму епістемічну формулу, дають абсолютно різні вирази — від прийнятних до абсурдних. Вочевидь, така властивість епістемічного суб'єкта дає

⁷ Там само. — п. 584.

привід для більш детального філософського дослідження залежності знання від його способу представлення в залежності від носія та висловлювача знання.

(3) Відсутність часової інтерпретації у класичних епістемічних системах. Суперечливий статичний вираз « $Vp \& \neg Vp$ », проінтерпретований у часовому контексті, перестає бути протиріччям. Дійсно, «я переконаний, що буде дощ, і водночас, я у цьому не впевнений» — суперечливий вираз, але вираз «годину тому я був переконаний, що буде дощ, але зараз я так не вважаю» не виглядає суперечністю і для цього є, принаймні, два приводи: змінилася дійсна ситуація, змінилася думка суб'єкта.

(4) Необхідність комбінування епістемічних модальностей з модальностями інших видів для явного формулювання виразів виду «завжди відоме», «неможливо взнати» тощо. Досить часто парадоксальні ситуації виникають унаслідок спроби використати у процесі аналізу апарат чистої епістемічної логіки.

Друга група особливостей епістемічного аналізу породжується специфікою самих епістемічних модальностей та можливостями їх змістовних інтерпретацій.

(1) Класичне розуміння знання як істинного передбачає його незмінність й, тим самим, заперечує можливість розвитку знання та приводить до ряду парадоксів. Разом з тим, розширене розуміння знання як переконання, що вважається істинним певним суб'єктом викликає питання щодо доцільності введення двох окремих операторів знання та переконання.

(2) Необхідність розрізнення контекстів знання: знання про певну область, обізнаність у цілому, знання конкретного факту, «глибини» знання, на відміну від поверхневого ознайомлення, між якими може не бути різниці у формальному представленні, але відкриваються значні відмінності у змістовній інтерпретації.

(3) Необхідність враховувати змінність переконання, можливість його бути хибним, самосуперечливим. Знову ж таки, властивості переконання значним чином зумовлені суб'єктом, який може забути, наплутати, бути впертим або мрійливим тощо.

(2) Необхідність враховувати область дії раціональних обмежень, що накладаються на суб'єкта — носія переконань як на псевдораціонального суб'єкта або обмежено-раціонального. Хоча суто формальне дослідження ідеального раціонального суб'єкта цілковито вписується у рамки аксіоматичної системи і дозволяє побудувати чітку епістемічну логіку, водночас, така побудова не дає змоги відобразити суттєві

властивості дійсного знання, яким опікується епістемологія у цілому. Таким чином, на суб'єкт накладається низка обмежень, які наближають його до раціонального, але всі вони діють лише на певній області.

(4) Реалізація колективного, групового знання вочевидь відрізняється від аналізу індивідуального знання і передбачає врахування соціального контексту.

(5) Врахування неоднозначності природної мови, в якій досить часто відбувається підміна знання і переконання, областей їх дії та змішання їх суб'єктів. Уникненню цих та інших неоднозначностей якраз і сприяє аналіз філософської проблеми за допомогою формального апарату епістемічної логіки. Але недостатньо просто перевести текстуальне формулювання проблеми у символічну формулу, потрібно адекватно експлікувати його зміст, а цей процес нерідко відкриває значний простір для інтерпретацій.

Загалом, наведений перелік не вичерпує тих особливостей, нехтування якими ускладнює епістемічний аналіз філософських контекстів. Разом з тим, кожен епістемічний парадокс показує зв'язок епістемічної логіки з розділами філософії — епістемологією, онтологією, антропологією, соціальною філософією, етикою тощо. Кожен парадокс епістемічної логіки розкриває певну філософську проблему, подаючи її у такому ракурсі, в якому вона ще не розглядалась. Спроби розв'язати подібні парадокси приводять до появи нових методів у філософських галузях, а іноді й до нових філософських концепцій.

Надійшла до редакції 12 липня 2015 р.